

Kasnorimska pogranična vojna zona u hrvatskome Podunavlju

Igor VUKMANIĆ, Osijek

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790343.53>

Nakon što su u 3. st. napustili pogranični jednolinijski fortifikacijski obrambeno-nadzorni sustav, Rimljani su zaštitu krajnjih dijelova svojega Carstva u 4. st. uredili kao široku zonu. Na osnovi je vojne povijesti, istraženosti te ubikacije nalaza ili nalazišta i u hrvatskome Podunavlju moguće razaznati dva, u vremenu i prostoru, različito zamišljena načina osiguranja ruba spomenute države. Onaj iz dominata tema je ovoga rada.

Ključne riječi: Rimsko Carstvo, rimska vojska, kasna antika, pogranično područje, hrvatsko Podunavlje

Za to da je rimska vojska uz krajnje dijelove Rimskoga Carstva bila stacionirana u kontinuitetu, nema dokaza. Posredno je o obrambenoj zoni za dominata moguće čitati u više izvora (*Amm. Marc., Hist. Rom.* XXIII: 5, 2; XXIV: 8, 5; XXXI: 5, 3; 8, 1; *Them., Orat.* X: 136–138; *Zos., Hist.* XXIV: 1, 2) (Várady 1897: 101; Luttwak 1976: 130, 131; Isaac 1988: 132–147; Whittaker 1994: 209). *Limitanei* su pritom bili vojnici bliže, a *comitatenses* podalje od pograničnih rijeka (Whittaker 1994: 207, 225; Quast 2008: 278). Po Konstantinovu carevanju ovi potonji više nisu djelovali iz gradova, nego iz manjih utvrda (Luttwak 1976: 173; Isaac 1988: 140–147; Elton 1996: 68–77; Goldsworthy 2000: 172). Sudeći prema *NDO*-u, za kasnoga su Carstva Rimljani takve objekte na tlu hrvatskoga Podunavlja izgradili u mjestima *Ad Militare*, *Antianae*, *Ad Novas*, *Albanum*, *Teutiborgium*, *Cornacum* i *Cuccium* (V: 112, 262; XXXII: 21–40; XXXIII: 45) (<http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html>; <http://lukeuedasarson.com/DuxValeriae.html>). Nado-puni li se citirano s nalazima opekarskih proizvoda označenima legijskim pečatom (prema Kurzmann 2006 koja takvim predmetima pripisuje isključivo vojni kontekst), pokazat će se da je građevina koje su u 3.–4. st. na baranjskom, slavonskom i srijemskom tlu podigli rimski vojnici bilo i drugdje.

Iako fortifikacijski objekt(i), *militaria* te grobnice iz dominata u Batini nisu pronađeni, prvo je u to doba – izgradivši nešto 305. (Šašel & Šašel 1978: 170, 171, br. 1072) ili 307. g. (Kovács 2003: 31) – u mjestu *Ad Militare* (*NDO* XXXIII: 45) bila *legio VI Herculia* (Várady 1897: 89, 187, br. 3; CIL III: 10665i; Pinterović 1968: 71, br. 6; 1978: 111; Шарановић-Светек 1990: 50). No, kako utvrda tih vojnika nije pronađena niti je navedena u *NDO*-u, nije nemoguće da je riječ o natpisu iz nekoga drugog nalazišta (Nagy 1964: 274–280, T. 11: 2). Ni dokaza za to da je jednu fazu kompleksa *Ad Militare*, na osnovi opekarskih proizvoda *legionis II Adiutricis*, nužno datirati baš u 3./4. st. (Filipović & Podrug 2006) – nema. Budući da je na batinskome *Gradcu* istražen dio sjeveroistočnoga ugla vojnog logora iz 2.–3. st. (Pinterović 1971: 56, T. XXXV: 2; Vukmanić 2018: 78–90, crtež 1, sl. 3), vjerojatnost je da su uz taj bile podignute okrugle ugaone kule kakve su uz ranocarske kastele mogle biti dograđene u 3.–4. st. (Soproni 1973: 62–66; 1980: 222; Visy 2003a: 114) – na koje ondje ukazuje zemljovid A. Nagyja iz 1796. g. (sl. 1) (HR-DAOS-470-C,1/1) (Pinterović 1968: 56; Jelaš 2016: 55, K. 1) – neznatna. Nepoznato je i gdje su u *Ad Militare* bili *equites*

Slika 1. Batina (Gradac) – zemljovid (dio) iz 1796. s ucrtanim položajem i izgledom rimske fortifikacije (HR-DAOS-470-C,1/1) (snimio: I. Vukmanić, 2010).

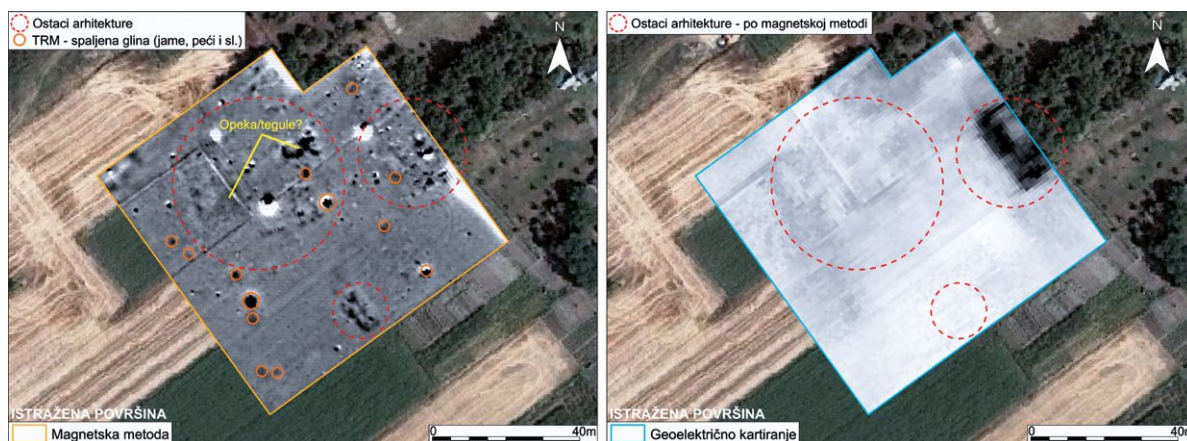
Flavianenses (NDO XXXIII: 45). Premda se i *equites* i *cuneos* ponekad običava datirati poslije 378. g. (Haas 1845: 113; Várady 1897: 84), iz izvora (*Jord., Get.* 166; *Marcell., Chron. Min.*, 427, 1) je jasno da su oni pogranične fortifikacije u Panoniji tada već bili napustili (Kovács 2004; Quast 2008).

Stručnjaci dvoje o tome je li rimski lokalitet na *Várhegyju* u Zmajevcu bio imenovan *Novae* (Gračanin 2010: 30, 31, 40) ili *Ad Novas* (npr. Fröhlich 1888: 294; Јанкулов 1952: 14, 15; Klemenc 1961: 17; Pinterović 1968: 59, 60; Bulat 1977c: 83; Minichreiter 1987: 90). No taj se naziv (*Ad Novas*) – budući da je naveden u ranocarskom *Itin. Ant.* (243, 3) – nije mogao odnositi na Zmajevac. Premda na *Várhegyju* ranocarski predmeti – stele, *terra sigillata*, diplome i dr. – nisu otkriveni, neki vjeruju da na nastanak vojnoga logora tamo ukazuje novac iz 1. i 3. st. (Spajić 1971: 156, 157; Bulat 1977c: 83; 1981: 10; Sanader 2003: 138; Filipović 2010: 10–12; Ložnjak Dizdar & Dizdar 2014: 22, 23). Ipak, već sâm izgled *Várhegyja* – na zaravni nalik na tetragon kojemu je pristup moguć s jedne strane – sugerira da je riječ o kasnoantičkoj utvrdi ili utvrđenome naselju. Iz zraka su očite dimenzije toga mjesta od oko 145 x 90 m (1,3 ha) (o veličini *Várhegyja*: Várady 1897: 87–89; Graf 1936: 112; Bulat 1969: 41; Pinterović 1969: 58, 59; Minichreiter 1987: 90, 136; Sanader 2006: 155; Lolić & Wiewegh 2012: 219). Na osnovi istraživanja koja su 2002. g. tamo (k. č. 1618, k. o. Zmajevac) bila napravljena georadarskom metodom i metodom geoelektričnog otpora, koja je inicirala S. Filipović, a piscu ovoga rada ustupio doc. dr. sc. B. Mušič (Gearh d. o. o.), razvidno je da su ostatci ponajviše detektirani na dubini 0,5–1 m (sl. 2). Najbolje su očuvani temelji veće, prema sjeveroistoku usmjerene, građevine u središtu platoa i prostorije uz sjeverozapadni, odnosno zapadni rub *Várhegyja*, uz negdašnji bedem ili palisadu. Jedna manja zgrada djelomično je očuvana uz južni, a dio *bedema* uz sjeverni rub zaravni. Neodređeni broj objekata podignut je i blizu istočnoga ruba platoa. Sudeći prema položaju, tlocrtu i dubljem ukopu za temelj, veća je građevina – dimenzija oko 25 x 10 m koje krajnji dio završava polukružnom apsidom – mogla biti principija s kraja 3. ili početka 4. st., a manja utvrda izgrađena krajem 4. st. povrh prijašnje veće, bazilikalna građevina ili drugo. Nalazi pak (CIL III: 10665h; Pinterović 1968: 71, br. 6; 1978: 111; Bulat 1981: 10; Шарановић-Светек 1990: 50) ukazuju na to da su *Várhegy*, najranije na prijelazu 3./4. st., a najkasnije u drugoj polovini 4. st., mogli utvrditi ročnici *legionis VI Herculiae* (Várady 1897: 87–89; Bulat 1981: 10) *cohortis X* (Pinterović 1969: 58). Možda bi stoga uz taj lokalitet trebalo vezati već spomenutu ploču tih vojnika. No kako u NDO-u piše da su posada *Ad Novas* bili *auxilia Novensia*

(XXXII: 37, 38) i *equites Dalmatae* (XXXII: 9, 28, 40), a uspeti konje na *Várhegy* nije izgledno niti je rimska konjska oprema ondje pronađena, to je mjesto uputno tražiti drugdje (Gračanin 2010: 30, 31; Vukmanić, u tisku). Osim toga, sastav stanovništva na zmajevačkoj nekropoli *Mocsolás* (Šimić 1998: 55, 56; Filipović 2004: 15–17; 2005: 22, 23; 2006: 30, 31; 2010) ne upućuje na zaključak da se ondje nalazi vojno groblje. Usporedbom trećine od više od 220 tamo otkrivenih pokojnika (Dombay 1943: n. p.; Јанкулов 1952: 15; Bulat 1981: 10; Minichreiter 1987: 90, 136; Šimić 1998: 55, 56; Filipović 2006: 30, 31; 2008: 65; 2010; 2012; Leleković 2012: 345) s onima iz kasnorimskih nekropola u Osijeku, Vinkovcima i Štrbincima, ustanovljeno je da je prosječni životni vijek muškarca na mjestu današnjeg Zmajevca bio 40, žene 39, a drugdje za oba spola 37,4 godine (Šlaus *et al.* 2004). Iako su Sarmati, a poslije i Alani, Rimsko Carstvo započeli naseljavati već u drugoj polovini 3. i prvoj polovini 4. st. (*Amm. Marc.* XVII: 12, 8; XXXI: 12, 17) (Душанић 1995: 37, n. 51), u doba kada je raniju fazu na *Mocsolásu* moguće vezati uz Dioklecijana (Várady 1897: 87; Јанкулов 1952: 15), Konstantina i nasljednike (Dombay 1943: n. p.; Filipović 2010: 16–22), tek je onu kasniju, u drugoj polovini 4. st., potrebno promatrati u *barbarskom* kontekstu. Na to da je riječ o populaciji koja je predvođena Gotima u Baranju tada pristigla s istoka, a ne kontinuiranome razvoju domicilne zajednice, ukazuje pokapanje na redove, u zgrčenome položaju, nošnja, ukrasni motivi, te novac istočnoga dijela Rimskoga Carstva (Filipović 2010; Migotti 2015: 673, 674). A s obzirom na to (drugačije porijeklo), valjalo bi razmotriti razliku između životnoga vijeka novopridošloga zmajevačkog stanovništva koji je za oko dvije godine viši od starosjedilačkoga, rimskog. Prema tomu, nalazišta na *Várhegyju* i *Mocsolásu* primjer su kako mikrolokacija tipična za ranocarske vojne položaje može biti razlog da im se pogrešno pripiše neko mjesto. Načelno, podijeliti pogranično područje za dominata u dva entiteta (tip *Ságvar* podalje od Dunava i bez *barbarske* prisutnosti do oko 400. g. i tip *Csákvár* uz Dunav s prisutnim *barbarima* u 4./5. st.) inicirao je J. Tejral (Tejral 1999), prema čijim je odrednicama Zmajevac svrstan u tip *Csákvár* (Migotti 2015: 671–680). No dokaza za to da su *rimsku* vojsku tamo, nakon što su *Várhegy* napustili legionari ili drugi ročnici, od oko 356. g. (*Amm. Marc.* XVI: 10, 20) (Pinterović 1978: 94) do 378. ili 382. g., služili Goti, Sarmati i Alani – nema. Gotima su Rimljani zakonito naseliti Rimsko Carstvo dozvolili od 376. g. (Oros., *Hist.* VII: 33). Nakon što su ih ovi (Goti) 378. g. porazili kod Jedrenea, više ih nije bilo moguće spriječiti u kretanju Carstvom (*Amm. Marc.* XVI: 6, 11) (Whittaker 1994: 171–191, 253; Rodgers 2007: 114–116). Tek s odlaskom toga – federatskoga – gotsko-alansko-hunskog saveza iz Panonije (*Jord., Get.* XXVII: 140, 141; *Zos., Hist.* IV: 34, 2–4), u kojoj se taj skrasio od oko 378. do 402. g. (Mócsy 1973: 43; Lengyel & Radan 1980: 28; Kovács 2003: 35, 36; Gračanin 2005: 20), koincidira izostanak nalaza u Zmajevcu u najmanje jednoj idućoj generaciji. Iako neki misle da je germanska posada na *Várhegyju* bila još 424. – 425. g. (Vinski 1957: 36–41; Pinterović 1969: 58, 59) pripadnika toga naroda, ubrzo poslije podjele Rimskoga Carstva na Istočni i Zapadni dio (395. g.), u Baranji, Slavoniji i Srijemu (Rodgers 2007: 120) više nije bilo. Budući da je Panonija Valerija – koje cijela Baranja možda jest (*Fest., Brev.* 8), a možda nije (Várady 1897: 101; Soproni 1980: 59) bila dio – Velikim Hunima bila predana 433. g. (Gračanin 2005: 28), predmete je urešene germanskim motivima s *Várhegyja*

Slika 2. Zmajevac (*Várhegy*) – rezultati istraživanja metodom geoelektričnog otpora i georadarskom metodom na dubini 0,5–1 m na snimci Državne geodetske uprave RH-a (Muzej Slavonije & Gearh d. o. o., 2017).

Slika 3. Kamenac – rezultati istraživanja magnetometarskom metodom i metodom geoelektričnog otpora na snimci Državne geodetske uprave RH-a (Muzej Slavonije & Gearh d. o. o., 2014).

(Vinski 1957: 36–41, T. XXIV: 90–93) izglednije datirati između 378./382. i 402. ili poslije 433. g. Dakle, nominalnu je rimsku vlast u tom dijelu podunavlja do sloma zapadnoga dijela Rimskoga Carstva potrebno promatrati odvojeno od napuštanja kasnocarskih vojnih položaja.

U Kamencu, gdje se nalazi lokalitet dvojbena latinskoga naziva (Fröhlich 1888; Várady 1897: 84; Graf 1936: 112; Янкуллов 1952: 14, 15; Minichreiter 1987: 91; Gračanin 2010: 31), otkriveno je šest grobova iz posljednje četvrtine 3. i prve četvrtine 4. st. (Dombay 1957: 232–241, sl. 38–48). Navodno je tamo istražena rimska vila (Várady 1897: 87; Bulat 1969: 40, 44), a moglo se „vidjeti” i ostatke kastela (Bulat 1977c: 79; Minichreiter 1984: 5). No jesu li ti „ostatci” točno interpretirani kad oko 1980. g. u Kamencu više nije bilo moguće uočiti drugo dōli ulomke rimskoga građevinskog materijala? Godine 2014. tamo su poviše Glavne 5a–13, na oko 6500 m², bila napravljena geofizička istraživanja (Vukmanić 2014: 25, 26). Magnetometarskom metodom moglo se pritom razaznati skupine opeka, jame i peći, a geoelektričnim otporom na sjeveroistoku temelj većega objekta, u središtu građevinu od čvrstoga materijala, te na istoku temelj objekta, jame ili peći (sl. 3). Sondiranjima koja je 2014. g. u Glavnoj 5a, 5b, 17, 43, 47 i 51 vodio pisac ovoga rada pokazalo se da su kulturni slojevi ondje oštećeni. Ostatke bi – jer na vojnu odrednicu ne ukazuje nijedan predmet – ondje trebalo pripisati građevinama civilne namjene [naselju, prenoćištu (*mansio*) ili vili] te nekropoli. Citat kojime se tvrdi da je *Aureus Mons* bilo sjedište *praefecti legionis sextae Herculeae cohortis quintae partis superioris* (NDO XXXII: 45) arheološkim nalazima u Kamencu nije potvrđen.

Rimska su nalazišta i artefakti između Popovca i Branjina Vrha (Koller 1804: 52; Katancsich 1827: 476; Csaplovics 1834: 258; Fényes 1851: 81; Graf 1936: 100, 101; Bulat 1960: 255; Minichreiter 1987: 132; Шарановић-Светек 1990: 64; Sršan 2002: 103) iz posljednje trećine 3. i 4. st. (Bulat 1977c: 79, 81; Göricke-Lukić 1997: 64; Ilkić & Ćurković 2008: 223, 229, br. 4, T. I: 4) dovođeni u vezu s lokalitetima *Aureus Mons* (Pinterović 1969: 58; Bulat 1974a: 85), *Antiana(e)* (Várady 1897: 83–88; <https://de.wikisource.org/wiki/RE:Antiana>) i *Quadriburgium Antianae* (Várady 1897: 101, 102), te postrojbom *pseudocomitatenses Antianenses* (NDO V: 112, 262) (Radman-Livaja 2012: 173, n. 127; <http://lukeuedasarson.com/NDantianenses.html>). No ako je ta jedinica uistinu bila osnovana tek 406.–407. g. (Kovács 2004: 121), autor ovih redaka nije ju sklon pripisati posadi toga mjesta. *Aureus Mons* vjerojatno se odnosi na Bansko brdo, dok je *Quadriburgium* mogao biti naziv, opisna imenica ili oznaka za manji kasnorimski vojni objekt (Zahariade 1999; Campbell 2009: 59; Băjenaru 2010: 169–179) kojega se ime slučajno podudara s istovjetnim pečatom na nekim (Várady 1897: 101, 102), tamo pronađenim, opekarskim proizvodima. Premda su pojedini stručnjaci ustvrdili da je riječ o nalazištu kod Branjina Vrha (Lazius 1551: 1114; Haas 1845: 3, 4, 113; Fényes 1851: 90; Brüstle 1876: 93–95; Várady 1897: 102, 103), mislili su na *Pogan*, *Malu Lačku* i *Logor* zapadno od Popovca gdje je u karti HR-DAOS-470/C/27/34 početkom 19. st. označena „*Rudera arcis Romanae Quadri Burgi*” (Pinterović 1956b: 79; 1968: 55; Minichreiter 1987: 132). Pogrešno je to mjesto tražiti na toponimu *Tuneli (Vakub)* južno od Popovca (Ilkić 2008: 199–206, n. 5, K. 2), kao i tvrdnja da je ondje bio logor VI. legije. Naime, veličina *lokaliteta* na *Vakubu* premašuje i dimenzije takvih fortifikacija (prema: Campbell 2006: 60, 61) i broj vojnika u legijama u 4. st. (prema: Goldsworthy 2003: 200–208). Sudeći prema fotografijama iz zraka napravljenima za projekta *RoMiCRO* te geofizičkom istraživanju sjeveroistočnoga ugla nalazišta 2018. g., na *Poganu* se nalazi kasnorimska utvrda u obliku

Slika 4. Popovac (Pogan, Mala Lačka i Loĝor) – izgled fortifikacije i rezultat istraŝivanja georadarskom metodom na sjeveroistoĉnom dijelu lokaliteta na snimci Drŝavne geodetske uprave RH-a (Arheoloŝki muzej Osijek & Gearh d. o. o., 2018).

tetragona povrŝine oko 5 ha (sl. 4). Uz sjeverni bedem te fortifikacije, ŝirok do 5 m, na razdaljini od oko 40 m identificirane su dvije, prema van usmjerene, okrugle kule promjera oko 15 m, te dijelovi triju pravokutnih graĊevina ĉvrstih temelja od kojih je ona u sredini poduprta kontraforima. Najistoĉnija graĊevina mogla je obuhvaćati prostor od oko 30 x 30 m i tek je – jer je podignuta s otklonom prema utvrdi – potrebno razjasniti u kakvom je odnosu s ostatkom fortifikacije, izgraĊene prije 378. g. Unutra, istoĉniji segmenti zidova objekta u oĉuvanome dijelu mjere 25 x 20 m, a zapadniji oko 30 x 10 m.

Na to da je ranocarski kastel *Novae* na *Dragojlovom brijegu* kod Jasenovca (Vukmanić, u tisku) krajem 3. st. bio renoviran ukazuju poluokrugle ili okrugle kule unutar njegova sjeverozapadnoga i jugozapadnoga ugla. Kula pak nalik lepezi u jugoistoĉnome dijelu tamoŝnje fortifikacije, ukupne veliĉine oko 170 x 130 m (2,2 ha) (Vukmanić & Muŝić 2012: 25–27; Muŝić *et al.* 2013: 106–109), potjeĉe (prema: Soproni 1973: 62–66; 1980: 222) najkasnije iz polovine 4. st. Rijeĉ je o jedinome, znanstveno odreĊenom, dokazu za to da je identična mikrolokacija na tlu hrvatskoga Podunavlja bila u uporabi i za principata i za dominata. Izgledno je da su na tome mjestu u eri 286.–378. g. bili *equites Dalmatae* te *auxilia Novensia* (NDO XXXII: 9, 28, 37, 38, 40). A ako je ondje bio i dio *legionis VI Herculiae*, citirani bi se natpis s poĉetka 4. st. moglo dovesti u vezu s ovim nalaziŝtem. Nije iskljuĉeno ni to da je ta legija izgradila utvrdnu na *Poganu*.

Viŝeslojnim arheoloŝkim nalaziŝtem *Gradina* u Lugu (Várady 1897: 84, 88; Graf 1936: 112, 113; Јанкулов 1952: 14, 15; Klemenc 1961: 17; Pinterović 1968: 59; Minichreiter 1987: 93, 129; Graĉanin 2010: 52) obuhvaćen je prostor od oko 200 x 140 m (2,8 ha). Premda je rimska prisutnost tamo izgledna i u ranocarsko doba (Minichreiter 1990: 81), pokazatelja da je tada ondje bila vojska – osim opeke s moŝebitnim peĉatom *cohortis III Alpinorum* (Bulat 1965b: 14, T. III: 6; Pinterović 1978: 111; Шарановић-Светек 1990: 53) koja u ovomu, vjerojatnom, *Albano* nije bila stacionirana (Вулић 1930: 6; Wagner 1938: 56, 57, 218, 219; Spaul 2000: 266, 267) – nema (Pinterović 1956a: 237; Bulat 1977c: 79; Minichreiter 1987: 93; Sanader 2003: 139; 2008: 104). Naĉelno, izmeĊu 286. i 378. g. u *Albano* su bili *equites Dalmatae* (NDO XXXII: 9, 29). Godine 2013. na *Gradini* je dokumentiran sloj iz kojega je izmeĊu 13. i 16. st. uniŝten onaj rimski, nekoliko novaca, te *in situ* ostatci dvaju kasnorimskih poploĉenja (Vukmanić 2013b: 22). Dio je tela, na povrŝini od oko 4000 m², onomad istraŝen i georadarom ŝto je rezultiralo otkrićem relevantnih arheoloŝkih ostataka na dubini 0,7–1,3 m. Mjerenjem geoelektriĉnoga otpora ukazano je na ruŝevine (Vukmanić 2013a: 18–20). Osim toga, odsjeĉak kasnoantiĉkoga objekta iskopan je uz Muzej MaĊarske reformirane crkve (Cingeli 2016a; 2016b). Prema viĊenom, na *Gradini* postoje barem dva rimska zida. Jedan je (k. ĉ. 626, k. o. Lug), u pravcu istok-zapad, presjeĉen garaŝom dok se drugi (k. ĉ. 639), u pravcu sjever-jug, podvlaĉi ispod sjevernoga proĉelja crkve Reformiranih. Premda je kod stare ŝkole na telu istraŝeno 26 – kako se navodi – kasnorimskih grobova (Pinterović 1956a: 237; Bulat 1977c: 79; Minichreiter 1987: 93), oni su zapravo mogli biti dio srednjovjekovne, tamo otkrivene, nekropole (Bulat 1977c: 79; Cingeli 2016a; 2016b). U nekropolu iz posljednje ĉetvrtine 4. st. moguće je ubrojiti dva grobna mjesta sjeverno od crkve od kojih je najmanje jedno pripadalo Gotu (Vukmanić 2013b: 22, 23). Kasnorimska fortifikacija *morala* je stoga biti izgraĊena zapadno odande.

Slika 5. Kopačevo (Baksád) – rezultati istraživanja georadarskom metodom i metodom električnog otpora na snimci Državne geodetske uprave RH-a i zemljovidu (dio) HR-DAOS-470-C,11/18 (Muzej Slavonije & Gearh d. o. o., 2016).

Toponim *Mali Sakadaš* u Kopačevu odnosi se na jezero sjeverno od rimskoga lokaliteta na *Baksádu* (Pataky 2003: 17). Taj je ondje bio uočen 1799. g. kad je S. K. Pávai u zemljovid HR-DAOS-470-C,11/18 ucrtao pravokutni fortifikacijski objekt s pet kula opisavši ga kao „*Rudera*“. Iako je objavljeno da je riječ o kastelu s polukružnim ugaonim kulama (Pinterović 1968: 56), izgled fortifikacije ukazuje na kvadriburgij s, prema van usmjerenim, kulama nalik rombu do kojega je kroz ulaz na jugu vodio jedan put. Sudeći prema sondažnim iskopavanjima (Pinterović 1956a: 238; 1961: 45; Bulat 1974b: 27; 1977d: 85, 86; 1984a: 120), nadzoru i istraživanjima koja je u Ulici Š. Petefija, Petefijevoj 78a, 93, 103 i u Ulici L. Košuta 2012.–2016. vodio stvaralac ovoga rada, dojam je da je istočno od Petefijeve postojala manja utvrda koje je na sjeveru i istoku još razvidan krajnji dio. U Kopačevu je stoga 2016. g. na površini od oko 5000 m² bilo napravljeno istraživanje georadarskom metodom te metodom geoelektričnog otpora kojima su detektirani tragovi vjerojatne, poljodjelstvom oštećene, rimske palisade (sl. 5). No u suprotnosti s arheološkima, čini se da geofizička istraživanja te odnos prostora i veličine fortifikacije u citiranom zemljovidu ukazuju na ostatke veće utvrde, veličine oko 140 x 140 m, koja samo nalikuje kvadriburgiju. Premda se vjeruje da ih je bilo tri (Minichreiter 1987: 93, 94, 122–124), u Kopačevu je dosad otkrivena jedna nekropola s tri pokojnika (Bulat 1984b: 20; Minichreiter 1987: 122, 123). Nije isključeno da su opisani lokalitet Rimljani zvali *Ad Labores* [(*Tab. Peut.* VI: 2); *Livorin* (*Rav. Cosm.* IV: 20)] (Várady 1897: 98, 99; Graf 1936: 67, 111–113).

Mjesto *Mursa* u kontekstu 4. st. spomenuto je u više izvora (npr. *Tab. Peut.* VI: 2; *Rav. Cosm.* IV: 19; *Ruf., Hist. Eccles.* XXXII; *Soz., Hist.* IV: 7). Kad su uzurpatoru rimskoga prijestolja Magnenciju poraz kod toga grada 351. g. nanijeli car Konstancije II. (*Aur. Vict., De Caes.* XXXIII: 1, 2; XLI: 21–25; XLII: 4; *Eutr., Brev.* X: 12) i zapovjednik Ilirika Vetranije (*Zos., Hist.* II: 42, 43, 49, 50), za potonje su se borili i pripadnici *legionis VI Herculiae* (*Sulp. Sev., Chr.* II: 38; *Zων., Έπιτ.* XIII: 8). Iako nije isključeno da je postojala i poslije navedene godine, opstojnost je te legije, koja je tamo mogla biti najranije od 286. g., odonda dvojbeno. Prikaz bitke kod Murse možda je otisnut na plombi pronađenoj u Sotinu (Ilkić 2006: 62, 63, 74, br. 14). Budući da je posljedica citiranoga sraza bio manjak vojnika, Rimljani su – smatrajući da će time pospješiti zaštitu granica (Várady 1897: 83, 84; Pinterović 1978: 72, 94; DuBois 2014: 89) – na svoj teritorij mogli biti prinuđeni naseliti populacije s onkraj Dunava (Barkóczy 1980: 115–117). Premda je zbog opekarskih proizvoda *legionis VI Herculiae* (Katancivs 1782: 96, 97; Bojničić 1879: 176; CIL III: 10665e=3759?; 10665f; 10665g; Szilágyi 1933: 42, br. 2a, 3, T. IX: 2, 3; Bulat 1965b: 13, T. II: 6–8; 1977c: 79; Шарановић-Светек 1990: 49) pretpostavljeno da je i u Mursi u 4. st. bila legijska utvrda (Katancivs 1782: 84, 97, 98; Sršan 1991: 63; Mažuran 1994: 35), izglednije je ondje tražiti fortifikaciju dijela spomenute legije, kohorte s oznakom X. Drugih nalaza, osim opekarskih proizvoda s pečatom (Arheološki muzej Osijek 201992; Bulat 1965b: 13, T. II: 10; T. III: 1, 2; Pinterović 1978: 111, T. XXII: 3), o tome da je VI. legija ikad bila na mjestu *Donjega grada* u Osijeku – nema. Utvrđeni su grad Mursu, poznat i kao sjedište zapovjednika dunavske flote (*praefectus classis Histricae, Mursae*) (NDO XXXII: 52) (*Aur. Vict., De Caes.* XXXIII: 1, 2; *Eutr., Brev.* IX: 8; X: 12) (Katancivs

1782: 1; Koller 1804; Pinterović 1978: K. III; Zaninović 1993: 56, 57) 378. (Bulat 1979: 13, 14; 1989b: 195) ili 380. g. razorili Goti (Lengyel & Radan 1980: 28; Gračanin 2005: 13, n. 14; Rapan Papeša 2012: 415–439; Sardelić 2012: 74–76). Na to da je lučna infrastruktura tamo postojala i prije kasnocarskoga doba, eventualno ukazuje ulomak tegule *cl(assis) F(laviae) P(annonicae)* (Szilágy 1933: 84; Bulat 1965b: 17, T. IV: 1). Dok jedni vjeruju da bi luku trebalo iskati kod željezničkoga mosta (Ljubić 1883: 94; Bulat 1983: 11), drugi taj objekt traže na spoju Huttlerove ulice s Dravom (Pinterović 1978: K. 3; Gardaš 2003: 9).

Budući da je u zidu kapele Sv. Roka u Petrijevcima [*mutatio* (odmorište) *Mursella* (*Itin. Hieros.* 563); *Mursa Minor* (*Tab. Peut.* VI: 1; *Rav. Cosm.* IV: 19)] pronađena opeka *legionis VI Herculiae*, barem su jednu rimsku građevinu u tome mjestu, ako taj predmet jest iz Petrijevacu, mogli podići vojnici. Nedaleko odande postojali su opkopi i tel *Mons Regius* (Pinterović 1969: 63; 1978: 106, 111; Bulat 1977c: 79; 1990: 8, 9; Шарановић-Светек 1990: 49). I kod mjesnoga groblja bile su dvije, opkopima omeđene, gradine. Tu je lokaciju, a ne Čerine ili *Dalagaj*, M. Bulat smatrao Murselom (Bulat 1965a: 294; 1977c: 79). U 19. st. *Mons Regius* bio je uvelike uništen (Bulat 1990: 9, 10; Paušak 2007: 36, 37).

Arheološke lokalitete na položajima *Suvatovo* i *Močari* kod Nemetina također se običava dovoditi u vezu s rimskom vojskom. Premda je riječ o dvama nalazištima, stručnjaci ih nerijetko izjednačuju. Jedni *Suvatovo* poistovjećuju s *Ad Labores* uz Dravu (Katancivs 1782: 60, 61; Kukuljević 1873: 117; Tončinić 2015: 30), a drugi s položajem uz put kojime je rimski lokalitet u Kopačevu bio povezan s Daljem (Pinterović 1968: 61; 1969: 59). Ostatci iz dominata na *Suvatovu* nisu evidentirani. No, okolica Nemetina nalazi se pod minski sumnjivim područjem i nije joj moguće pristupiti, a dio je te i nasipan. Toponim *Močari* odnosi se na brežuljak 1,5 km južno odande. Na tomu mjestu izorani su rimski ostatci, među kojima opeka *legionis VI Herculiae cohortis X* (Bulat 1965b: 13, T. III: 3; 1969: 42; Pinterović 1978: 111; Minichreiter 1989: 185; Шарановић-Светек 1990: 49). Nedaleko, pronađen je i kovčeg sarkofaga (Göricke-Lukić 2000: 36, br. 2, T. VIII: 1; 2011: 73, br. 1).

Na ostatke iz kasnorimskoga doba u Dalju ukazuju slučajni nalazi (Kubitschek & Loewy 1879: 155), iskopavanja istočno (Bulat 1967: 358; 1969: 43; 1977c: 78; Vukmanić 2017) te grobnica jugozapadno od ciglane (Bulat 1977b: 22; 1977e: 92–94; 1984a: 125, 126, sl. 8: 1–4). I votivna pločica s prikazom podunavskoga konjanika iz okolice toga mjesta (Iskra-Janošić 1966: 50, 51, T. II: 1) dovodi se u vezu s vojskom. No tvrdnja da je spomenuti kulturni lik bio štovan na mjestima koja prije nisu bila zahvaćena rimskim utjecajem, a koja vrijedi za Meziju (Alexandrov 2012: 283), nije validna za Panoniju. To što je slične predmete ondje moguće pronaći uz i podalje od Dunava vjerojatno je odraz stanja koje odgovara širokomu pograničnom području. Negdje u eri 286. – 378. g. u *Teutiborgio* ili *Teutibaricio* bila su dva konjanička odreda rimske vojske – *cuneus equitum Dalmatarum* u jednoj (*NDO XXXII*: 23) i *equites promoti* u drugoj utvrdi (*NDO XXXII*: 30). Nije poznato jesu li oni na mjestu Dalja [*Tittoburgo* (*Tab. Peut.* VI: 2); *Clautiburgium* (*Rav. Cosm.* IV: 20)], i gdje, bili istodobno. Budući da je sijelo u *Teutiborgio* prema tradicionalnome shvaćanju od 378. ili 380. g. do potkraj 4. st. (Kubitschek & Loewy 1879: 152–155; Bulat 1965b: 13, T. II: 11, 12; T. III: 9–12; Шарановић-Светек 1990: 50), a vjerojatnije do 351., ili 378. g., mogao imati *praefectus legionis sextae Herculiae* (*NDO XXXII*: 47), pratiti ga je mogla *cohors X* (Bulat 1965b: 13, T. II: 7, 9; Pinterović 1978: 111; Шарановић-Светек 1990: 50).

Ostatci iz rimskoga doba primijećeni su i na *Gradcu* sjeverno od Borova (Katancivs 1782: 14; Kukuljević 1873: 93; Bulat 1969: 43; Sršan 1987: 359). Lokalitet je tamo omeđen širokim i dubokim opkopom, a uz Dunav je vidljiv ostatak zida. Blizu je pronađeno mnogo predmeta, među kojima opekarski proizvodi *figulinae Iuvensiana legionis I Noricorum* (Dorn 1973: 23; Ilkić 2005: 21, 22, 35; Bubić 2012: 818). Oblik i tlocrt nalazišta, veličine oko 75 x 45 m (0,33 ha), ukazuju na doba prije i nakon ranocarske ere. Iako nije isključeno da je u pitanju ostatak promatračnice koja je poslije uklopljena u veću utvrdnu, tamošnji su građevinski ostatci vjerojatnije dio kasnoantičke ili srednjovjekovne fortifikacije.

Nije poznato odnosi li se naziv *Ad Labores pontis Ulcae* [*Tab. Peut.* VI: 2; *Leutuoani* (*Itin. Hieros.* 563, 2)] na *Veliki prekop* (Graf 1936: 67), Veru (Kukuljević 1873: 90, 93, 119; Miller 1916: 446; Gračanin 2010: 24) ili neko treće mjesto. Pretpostavlja se i da su tim terminom bili označeni poslovi na reguliranju toka Vuke (Sardelić 2012: 73). A ako je na toponimu *Staro Ljeskovo* kod Bobote uistinu evidentirano devet rimskih vojnih objekata, pri čemu je na jednoj od opeka uočen pečat *legionis VI Herculiae* (Dorn 1977b: 151), tumačenje je da je riječ o prenoćištu ili odmorištu (Minichreiter 1989: 188; Hutinec 2008: 111, 112) malo vjerojatno.

Iz dominata je iz Vukovara objavljen ulomak votivne pločice (Iskra-Janošić 1966: 51) i ostava iz 354.–361. g. (Göricke-Lukić 1984: 201–209). Budući da su mjesta *Gašparove apoteke* (Karač & Žunić 2018: 206, 207, sl. 1, 342, 342) te *Franjevačke crkve* i *Gimnazije* strateški bitna (Pinterović 1968: 69, 70), nije isključeno da su Rimljani ondje izgradili fortifikacijski objekt. Jednako tako, vjeruje se da je na položaju *Trojstvo (Reissov salaš)* između Vukovara i Sotina na prijelazu 3./4. st. bila manja utvrda, vila ili prenočište (Bulat 1967: 359; 1969: 44; Dorn 1973: 24). Premda je na toj lokaciji, poviše Dunava, izglednije tražiti promatračnicu, pitanje je ukazuju li na to kvalitetno napravljene podne pločice u obliku kvadra ili prizme.

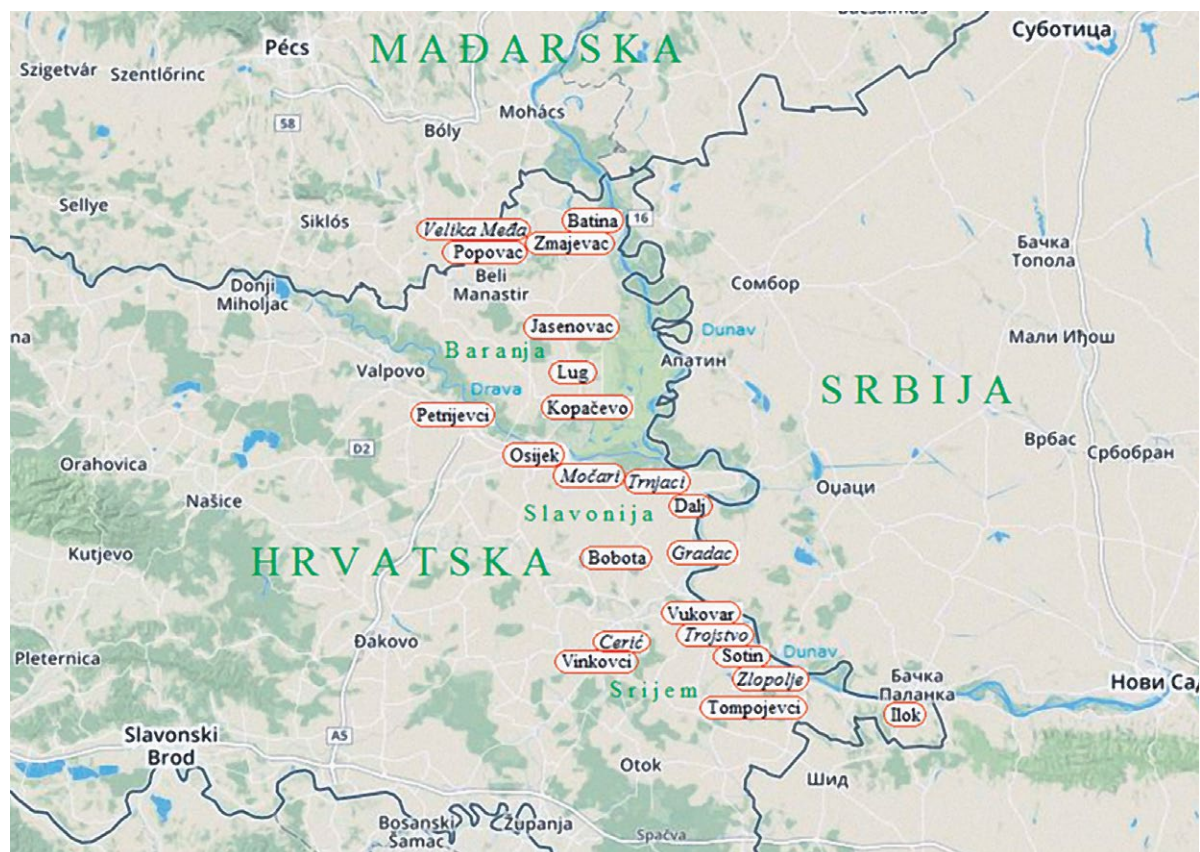
Sudeći prema *NDO*-u, u dvjema su utvrdama u *Cornaco* (*Tab. Peut.* VI: 2; *Rav. Cosm.* IV: 20) u 3.–4. st. bili *equites Dalmatae* (XXXI: 31) i *cuneus equitum scutariorum* (XXXII: 21, 22). Njima su pripisani vrhovi sulica koji su pronađeni u Sotinu, a opremi, oružju i predmetima tih postrojbi (Hoffiller 1912: 65, 67; Demo 1994: 127, br. 183; Ilkić 2003: 55–67, 72, 73, 178, 179; 2010: 61) možda bi trebalo pridodati one s položaja *Vručak*, nedaleko od crkve Marije Pomoćnice i Ulice V. Nazora (Ilkić 2006: 58–61, 64, 72–74). Pri izgradnji jedne od sotinskih kuća otkriven je kasnocarski natpis (Ilkić 2003: 28; 2005: 20, n. 3), a pronađen je i građevinski materijal *figulinae Iuvensianae legionis I Noricorum* (Szilágy 1933: 23, br. 1k; Ilkić 2005: 35, br. 9). Pečatom *cohortis X* (Szilágy 1933: 42, br. 7–9a, T. IX: 7–9; Шарановић-Светек 1990: 50; Ilkić 2005: 22, 36, br. 11, 12) *legionis VI Herculiae* nešto je bilo obilježeno na *Popinom brdu* i *Vručku* (Ilkić 2005: 38, br. 10, 13–18; 2012: 354, br. 3–7). Uz prometnicu prema Cibalama (*Cibalae* = Vinkovci) (Hutinec 2010b: 33) pronađeno je sedam kasnocarskih grobnica. U jednoj od njih otkrivena je opeka s pečatom VI. legije, a na obližnjoj oranici vojna oprema (Brunšmid 1901: 144; Hoffiller 1912: 67; Pinterović 1948: 220; Dorn 1967: 14, 15; Bulat 1977c: 81; Ilkić 2003: 62; Hutinec 2010a: 8–10; 2010b: 30, 60, br. 22). Dio naselja istražen je na položaju *Jaroši* (Ilkić 2007: 282; Hutinec 2010a: 9, 10; 2010b: 31–33). Najkasnije između 378. i 392. g. vojnici su iz *Cornaci* bili premješteni u današnji Rheinzabern (Ilkić 2003: 102, 128; 2006: 60; 2007: 277–282) [prije je smatrano da je *Cornacum* vojska napustila 395.–398. g. (Alföldy 1926: 77)] i poznati kao *numeri intra Gallias Cornacenses*. Premda dio stručnjaka, uvažavajući *pseudocomitatenses Corn(i)acenses* (*NDO* VII) (Brunšmid 1901: 140), smatra da život u *Cornaco* na prijelazu 4./5. st. nije sporan (Migotti 2012: 19–21) – rimska vojna komponenta *in situ* nedostaje.

Prema *NDO*-u, u *Cuccio* su bili *cuneus equitum promotorum* (XXXII: 6, 13, 15) i *equites sagitarii* (XXXII: 32). No, nije poznato jesu li oni na mjestu Iloka u eri 286.–378. g. bili istodobno. Budući da je riječ o kasnorimskim posadama, smještaj im je izgledno tražiti na povišenim položajima kakav je *Gornji grad* – možda ispod jednoga velikog trgovačkoga lanca. Na objekte koje je u Iloku u 3.–4. st. napravila rimska vojska ukazuje tegula *figulinae Iuvensianae legionis I Noricorum* (Szilágy 1933: 23, br. 1c; Pinterović 1968: 71) i vodovodne cijevi (Barbarić 1970: 8; Göricke 1976: 26; Batorović 2000: 5; Minichreiter 2007: 89–92). Temelji iz toga doba otkriveni su kod dvorca Odeschalchi (Tomičić & Dizdar 2006: 40; Tomičić *et al.* 2008: 11, 15, 16). I za principata i za dominata u *Cuccio* [*Cucci* (*Itin. Ant.* 232, 6); *Cuccio* (*Tab. Peut.* VI: 2); *Catio* (*Rav. Cosm.* IV: 20)] bila je postaja uz podunavski put. Najkasniji objavljeni novac iz Iloka datira iz 392. g. (Šamšalović 1973: 8).

Fortifikacijski je sustav Cibala, kojega su nasip i opkop bili u obliku kvadrata, dokumentiran u Vinkovcima 17 km zapadno od Dunava (Marsigli 1726: 47, T. XIX: 8; Gračanin 2010: 12, 19). Premda tip postrojbe koja je ondje mogla boraviti nije poznat, to su mjesto, dijelom utvrđeno zemljom (Migotti 2009: 232, 233), u 4. st. morali štiti vojnici. Svojevrsni *melting pot* u kulturnome, političkom i religioznom pogledu – zahvaljujući pravovjernoj kršćanskoj aktivnosti – umjesto arijanske je Murse početkom spomenutoga stoljeća postao baš taj grad (Migotti 2009: 130). Poslije 378. g. na nj su navalili Goti (Vrkić & Skelac 2016: 160).

Na lokalitetu *Plandište* jugoistočno od Cerića bio je izgrađen rimski objekt natkrovljen imbreksom *legionis VI Herculiae* (Bulat 1965b: 14, T. III: 5). Taj predmet ukazuje na to da je ondje nešto mogao podići jedan od odreda te vojske (*cohors X*). I u Tompojevcima su pronađene dvije grobnice označene pečatom VI. legije. Nekropola je tamo mogla biti između dvaju nalazišta naseobinskog karaktera, *Malat* i *Pivnice* (Dorn 1977a: 25, 26; Шарановић-Светек 1990: 50; Mikolašević 2012).

Signalne postaje, slične promatračnicama, Rimljani su za dominata gradili uz *unutarnju* stranu podunavske prometnice (Barkóczy *et al.* 1976: 97; Visy 1988: 33, 106; 2003a: 74, 77, 79, 98, 103; 2003b: 168; 2008: 55, 68, 168; Kovács 2008: 128; Szabó 2011: 131, 132). Navod da je „utvrda” *Quadriburgium* nalik takvom objektu (Янкулов 1952: 15) odgovara tvrdnji da se kod Popovca znalo za temelje manje građevine kvadratnoga tlocrta (Bulat 1977c: 80). Ti se podatci možda odnose na *Velike Međe* između Kneževa

Karta 1. Hrvatsko Podunavlje – mjesta vjerojatne građevinske aktivnosti rimske vojske u 3.–4. st. (autor: I. Vukmanić, 2019 prema <https://www.mapbox.com>).

i Popovca gdje su, jugozapadno od Županijske ceste 4019 (Vukmanić 2011), evidentirani čvrsti temelji, spomenici (Bulat 1960: 255; Predojević n. d.) i grobovi (Minichreiter 1987: 132, 133). Sudeći prema skici iz 1786. g. (Bulat 1977c: 67) i uz obalu je Drave na osječkome *Pristaništu* bila „izvidnica” ili „stražarski toranj” (Bulat 1977a: 31; 1989a: 17, 48, 49; Pinterović 1978: 162) – mogući ostatak signalne postaje izgrađene zapadno od mosta i uz rijeku kako bi služila nadziranju prometovanja kopnenim i plovnim putem. Uz put su, na dionici *Mursa–Tittoburgum*, slični objekti mogli biti na položajima *Močari*, *Dionice* i *Trnjaci*.¹ Zapadno od Dalja prvu signalnu postaju izgledno je tražiti na toponimu *Livadice*. Ako je riječ o ostacima uz podunavsku prometnicu, takva je građevina možda bila izgrađena i na položaju *Ritovi* na *Zlopolju* jugozapadno od Sotina gdje je objekt kvadratnoga tlocrta veličine 7 x 7 m interpretiran kao vila (Ilkić 2003: 22).

Ostave koje su otkrivene u Batini, Gajiću, Gabošu, Bapskoj (Mirnik 1978: 41, 42, 56, 68, 72, 77, br. 134, 135, 143, 199–201, 256, 257, 280, 313) i Aljmašu (Bulat 1975: 19; Mirnik 1978: 68, br. 255; 1981: 76, br. 255; Demo 1994: 131, br. 194, 195) bile su zakopane uoči bitke kod Murse 351. g. (Bulat 1986: 11). Sudeći prema dobu, ta su *blaga* bila u vezi s građanskim ratom, a ne nasilnim prodorima stranih naroda u Rimsko Carstvo. No već tada moglo se naslutiti krah kasnorimske vojne zone na baranjskom, slavonskom i srijemskom tlu (karta 1). U kronološkoj su vezi s dolaskom *barbarskih* naroda u Panoniju ostave koje su u Cibalama bile sakrivene u eri 376. – 379. g. (Brunšmid 1911: 272–286; Mirnik 1978: 77, br. 313; Vrkić & Skelac 2016: 155).

Građevinski ostaci ili drugi nalazi koji ukazuju na to da je u Baranji, Slavoniji i Srijemu poslije 378. g. bilo rimskih fortifikacija, nisu uvjerljivi. Ni njihov prikaz u *NDO*-u ne treba shvaćati doslovno. Razmjerno čest, rimski je novac u to doba mogao biti plaća federata ili danak. Premda lokalitetima u kasnocarskoj obrambenoj zoni na spomenutom tlu nije uvijek određen tip, izgledno je da su to bile veće i manje utvrde i utvrđeni gradovi, promatračnice, signalne postaje, odmorišta ili prenočišta uz put, naselja, vile te nekropole. Budući da su rimski vojnici predio sjeverno od Drave napustili najkasnije poslije 378. g., valjalo bi razmotriti jesu li i iz kraja južno od te rijeke otišli istodobno ili dvadesetak godina kasnije, što bi insinuiralo da su *barbarski* narodi uz Dunav neka mjesta zaobišli, a neka u unutrašnjosti napali. Navedeno

¹ Na informaciji o posljednje navedenim lokalitetima zahvalan sam H. Vuliću iz Gradskog muzeja Vinkovci.

ne znači da po njihovu dolasku ondje više nije bilo romanskoga stanovništva ili materijala, nego da otad nije bilo novih građevinskih faza koje je napravila rimska vojska. Toj su tezi – tezi diskontinuiteta ili modelu zamjene – prilog to što je u hrvatskome Podunavlju tijekom prve polovine 5. st. postojan bio jedino heretički crkveni ustroj (Gračanin 2013: 155–169) te izvori (*Jord., Get.* 166; *Marcell., Chron. Min.* 427, 1) u kojima je navedeno da su Rimljani 427. g. – poslije 50 godina – (Mócsy 1974: 359, 360; Gračanin 2005: 24, 25) vratili nadzor nad Panonijom (Valerijom) što znači da su istu i izgubili oko 377. g.

Kratice

<i>AAnthung</i>	<i>Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
<i>AIA</i>	<i>Annales Instituti Archaeologici</i>
<i>AP</i>	<i>Arheološki pregled</i>
<i>BAR IS</i>	<i>British Archaeological Reports International Series</i>
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
<i>DAOS</i>	Državni arhiv u Osijeku
<i>DissPann</i>	<i>Dissertationes Pannonicae</i>
<i>GMVi</i>	Gradski muzej Vinkovci
<i>GSM</i>	<i>Glasnik slavonskih muzeja</i>
<i>HAD</i>	<i>Hrvatsko arheološko društvo</i>
<i>HAG</i>	<i>Hrvatski arheološki godišnjak</i>
<i>IIJug</i>	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter anos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt</i>
<i>OZ</i>	<i>Osječki zbornik</i>
<i>PBM</i>	<i>Рад Војвођанских Музеја</i>
<i>RoMICRO</i>	Between the Danube and the Mediteranean. Exploring the role of Roman military in the mobility of people and goods in Croatia during the Roman Era
<i>SEBarc</i>	<i>Sylloge epigraphica Barcinonensis</i>
<i>SS</i>	<i>Scrinia Slavonica</i>
<i>VAMZ</i>	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu</i>
<i>VHAD</i>	<i>Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva</i>

Antički izvori

<i>Amm. Marc., Hist. Rom.</i>	Ammianus Marcellinus, <i>Historia Romana</i>
<i>Aur. Vict., De Caes.</i>	Aurelius Victor, <i>De Caesares</i>
<i>CIL III</i>	<i>Corpus inscriptionum Latinarum, Volumen tertium, in: T. Mommsen (ed.), Inscriptiones Asiae, Provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Berolini 1873.; Voluminis tertii supplementum, in: T. Mommsen, O. Hirschfeld & A. von Domaszewski (eds.), Inscriptiones Orientis et Illyrici Latinae, Berolini 1889–1902.</i>
<i>Eutr., Brev.</i>	Eutropius, <i>Breviarium ab Urbe condita</i>
<i>Itin. Ant.</i>	<i>Itinerarium Provinciarum Antonini Augusti</i>
<i>Itin. Hieros.</i>	<i>Itinerarium Hierosolymitanum</i>
<i>Jord., Get.</i>	Jordanes, <i>Getae</i>
<i>Marcell. Chron. Min.</i>	Marcellinus, <i>Chronica Minora</i>
<i>NDO</i>	<i>Notitia Dignitatum Occidentis</i>
<i>Oros., Hist.</i>	Orosius, <i>Historiarum adversum Paganos libri VII</i>
<i>Rav. Cosm.</i>	<i>Ravennatis Anonymi Cosmographia</i>

Ruf., Hist. Eccles.	Rufinus, <i>Historia Ecclesiastica</i>
Fest., Brev.	Rufius Festus, <i>Breviarum rerum gestarum populi Romani</i>
Soz., Hist.	Salaminius Hermias Sozomen, <i>Historia Ecclesiastica</i>
Sulp. Sev., Chr.	Sulpicius Severus, <i>Chronica</i>
Tab. Peut.	Tabula Peutingeriana
Them., Orat.	Themistius, <i>Orationes</i>
Zων., Ἐπιτ.	Zωναρᾶς (Ἰωάννης ὁ), <i>Ἐπιτομή ἱστροῶν</i>
Zos., Hist.	Zosimos, <i>Historia nova</i>

Literatura

- Alexandrov 2012 O. Alexandrov, "Roman Army Religion in the Province of Lower Moesia", in: L. Vagalinski, N. Sharankov & S. Torbarov (eds.), *The Lower Danube Limes (1st – 6th C. AD)*, Sofia, 2012, 271–288.
- Alföldy 1926 A. Alföldy, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I, II*, Berlin – Leipzig, 1924–1926.
- Băjenaru 2010 C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj – Napoca, 2010.
- Barbarić 1970 D. Barbarić, „Iločki vodovod kroz vjekove“, *Iločki list* 20, Ilok, 1970, 1–8.
- Barkóczy 1980 L. Barkóczy, "History of Pannonia", in: A. Lengyel & G. T. B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest, 1980, 85–124.
- Barkóczy et al. 1976 L. Barkóczy, E. Biró, J. Fitz, F. Fülep, D. Gabler, A. Mócsy, T. Nagy, K. Póczy, R. Pusztai, S. Soproni & Z. Visy, *Der Römische Limes in Ungarn*, Székesfehérvár, 1976.
- Batorović 2000 M. Batorović, „Arheološki nalaz u Iloku“, *Iločki list* 66 – 67, Ilok, 2000, 1–5.
- Bojničić 1879 I. Bojničić, "Epigraphischer Bericht aus Croatien", *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* 3, Wien, 1879, 174–179.
- Brunšmid 1901 J. Brunšmid, „Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije (Sotin)“, *VHAD* V, n. s., Zagreb, 1901, 139–145.
- Brunšmid 1911 J. Brunšmid, „Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji, XXXIV do XXXVI“, *VHAD* XII, Zagreb, 1911, 260–286.
- Brüsztle 1876 J. Brüsztle, *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque Ecclesiensis II, Quinque-Ecclesiis*, 1876.
- Bubić 2015 V. Bubić, "Roman Military Brick Stamps on the Danubian Limes in Croatia", in: L. Vagalinski & N. Sharankov (eds.), *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, Sofia, 2015, 815–820.
- Bulat 1960 M. Bulat, „Obilasci arheološkog terena od 1. XI. 1958. do 31. XII. 1960. i važnije arheološke prinove“, *OZ* 7, Osijek, 1960, 253–256.
- Bulat 1965a M. Bulat, „Rekognosciranje arheološkog terena od 1. I. 1963. do 31. X. 1965.“, *OZ* 9 – 10, Osijek, 1965, 293–294.
- Bulat 1965b M. Bulat, „Rimske opeke i crijepovi s pečatima u Muzeju Slavonije“, *OZ* 9 – 10, Osijek, 1965, 7–24.
- Bulat 1967 M. Bulat, „Vijesti arheološkog odjela: Rekognosciranje arheološkog terena od 1. XI. 1965. do 1. XI. 1967. godine“, *OZ* 11, Osijek, 1967, 357–359.
- Bulat 1969 M. Bulat, „Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji“, *OZ* 12, Osijek, 1969, 39–49.
- Bulat 1974a M. Bulat, „Dalj – antičko naselje“, *AP* 16, Beograd, 1974, 85–86.
- Bulat 1974b M. Bulat, „Nalaz rimskog kamena u Kopačevu“, *GSM* 25, Vukovar, 1974, 26–27.
- Bulat 1975 M. Bulat, „Daljska – planina“, *GSM* 28, Vukovar, 1975, 17–22.
- Bulat 1977a M. Bulat, „Nalazi s donjogradskog Pristaništa u Osijeku“, *OZ* 16, Osijek, 1977, 11–77.

- Bulat 1977b M. Bulat, „Rimsko staklo iz Dalja“, *GSM* 34, Vukovar, 1977, 22.
- Bulat 1977c M. Bulat, „Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji“, *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima, Materijali XIII*, Beograd, 1977, 63–86.
- Bulat 1977d M. Bulat, „Kopačevo - nalaz rimskih kanalizacionih uređaja“, *AP* 19, Beograd, 1977, 85–86.
- Bulat 1977e M. Bulat, „Cigłana u Dalju-rimski grob od opeka“, *AP* 19, Beograd, 1977, 92–94.
- Bulat 1979 M. Bulat, „Kratki pregled najstarije prošlosti Slavonije“, *Amaterska muzeološka sekcija jugozapadne Bačke: Bilten 15-16*, Bačka Palanka, 1978-1979, 1–16.
- Bulat 1981 M. Bulat, „Antička utvrda kod Zmajevca“, *Glas Slavonije* 38, Osijek, 1981, 10.
- Bulat 1983 M. Bulat, „Rimski brod na Dravi“, *Glas Slavonije* 40, Osijek, 1983, 11.
- Bulat 1984a M. Bulat, „Neki noviji antički nalazi iz Slavonije i Baranje“, *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Izdanja HAD-a* 9, Zagreb, 1984, 117–128.
- Bulat 1984b M. Bulat, „Terenski radovi Arheološkog odjela Muzeja Slavonije u 1983. godini“, *Obavijesti HAD-a* 16/1, Zagreb, 1984, 20–21.
- Bulat 1986 M. Bulat, *Donacije Muzeju Slavonije 1877.–1986.* (katalog izložbe / exhibition catalogue), Osijek, 1986.
- Bulat 1989a M. Bulat, *Mursa*, Osijek, 1989.
- Bulat 1989b M. Bulat, „Novi podaci za baziliku mučenika u Mursi“, *ЛИХНИД, Зборник на трудови* 7, Охрид, 1989, 195–203.
- Bulat 1990 M. Bulat, „Valpovačko područje u rimsko doba i za seobe naroda“, *Odjeci prošlosti* 7, Valpovo, 1990, 3–11.
- Campbell 2009 D. B. Campbell, *Roman Auxiliary Forts 27 BC–AD 378*, Oxford, 2009.
- Cingeli 2016a N. Cingeli, „Izvešće o zaštitnom arheološkom istraživanju u Lugu, Crkvena 2, k. č. br. 638/1, k. o. Lug“ (neobjavljeni izvještaj, Konzervatorski odjel u Osijeku / unpublished report, Conservation Department in Osijek), Split, 2016.
- Cingeli 2016b N. Cingeli, „Preliminarno izvješće o nastavku zaštitnog arheološkog istraživanja u Lugu, Crkvena 2, k. č. br. 638/1, k. o. Lug“ (neobjavljeni izvještaj, Konzervatorski odjel u Osijeku / unpublished report, Conservation Department in Osijek), Split, 2016.
- Csaplovics 1834 J. von Csaplovics, *Neueste geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien und Slavonien*, Leipzig, 1834.
- Demo 1994 Ž. Demo (ur.), *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde – Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 1994.
- Dombay 1943 J. Dombay, „Vörösmart“ (neobjavljeni izvještaj, *Janus Pannonius Múzeum* / unpublished report, *Janus Pannonius Múzeum*), Pécs, 1943.
- Dombay 1957 J. Dombay, „Kesőromai temető Baranyában/Kő“, *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1957, Pécs, 1957, 232–241, 304, 305.
- Dorn 1967 A. Dorn, „Nalaz rimskih grobova u Sotinu“, *GSM* 3, Vukovar, 1967, 14–15.
- Dorn 1973 A. Dorn, „Rekognosciranje limesa na području vukovarske općine“, *GSM* 23, Vukovar, 1973, 22–30.
- Dorn 1977a A. Dorn, „Rekognosciranje trase rimskog puta i naselja u dionici Tovarnik – Osijek“, *AP* 19, Beograd, 1977, 149–152.
- Dorn 1977b A. Dorn, „Nalaz rimskih grobova u Tompojevcima“, *GSM* 33, Vukovar, 1977, 25–26.
- DuBois 2014 M. S. DuBois, *Auxillae: cohortes peditatae & equitatae I*, Raleigh, 2014.
- Душанић 1995 М. Душанић, „Становништво фрушкогорске обласци према епиграфским изворима“, in: Н. Тасић (ed.), *Фрушка гора у античко доба*, Нови Сад, 1995, 33–56.
- Elton 1996 H. Elton, *Frontiers of the Roman Empire*, London – Batsford, 1996.
- Fényes 1851 E. Fényes, *Magyarország geographiai szótára. Mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben, körülményesen leíratik I, II*, Pesten, 1851.
- Filipović 2004 S. Filipović, „Varhegy-Mocsolás“, *HAG* 1/2004, Zagreb, 2004 [2005], 15–17.
- Filipović 2005 S. Filipović, „Varhegy-Mocsolás“, *HAG* 2/2005, Zagreb, 2005 [2006], 22–23.

- Filipović 2006 S. Filipović, "Varhegy-Mocsolás", *HAG* 3/2006, Zagreb, 2006 [2007], 30–31.
- Filipović 2008 S. Filipović, "Varhegy-Mocsolás", *HAG* 5/2008, Zagreb, 2008 [2009], 65–67.
- Filipović 2010 S. Filipović, *Kasnoantička nekropola u Zmajevcu-Mocsolás*, Osijek, 2010.
- Filipović 2012 S. Filipović, „Izvešće o arheološkom istraživanju lokaliteta Várhegy-Mocsolás 2012.“ (neobjavljeni izvještaj, Konzervatorski odjel u Osijeku / unpublished report, Conservation Department in Osijek), Osijek, 2012.
- Filipović & Podrug 2006 S. Filipović & E. Podrug, „Neobjavljene rimske opeke i tegule s radioničkim pečatima iz Muzeja Slavonije“, *OZ* 28, Osijek, 2006, 35–55.
- Fröhlich 1888 R. Fröhlich, "Két Római mértföldmutató Kő", *Archaeologiai értesítő* 8, Budapest, 1888, 289–295.
- Gardaš 2003 M. Gardaš, „Neke pretpostavke o izgledu rimskog mosta pokraj Murse“, *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku* 18, Zagreb – Osijek, 2003, 7–15.
- Goldsworthy 2000 A. Goldsworthy, *Roman Warfare*, London, 2000.
- Goldsworthy 2003 A. Goldsworthy, *The Complete Roman Army*, London, 2003.
- Göricke 1976 H. Göricke, „Pregled arheoloških lokaliteta na području grada Iloka“, *GSM* 31, Vukovar, 1976, 25–26.
- Göricke-Lukić 1984 H. Göricke-Lukić, „Skupni nalaz rimskog novca IV. stoljeća iz Vukovara“, *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji. Izdanja HAD-a* 9, Zagreb, 1984, 201–209.
- Göricke-Lukić 1997 H. Göricke-Lukić, „Rimski zlatni novac u Muzeju Slavonije Osijek“, *OZ* XXII – XXIII, Osijek, 1997, 45–70.
- Göricke-Lukić 2000 H. Göricke-Lukić, *Sjeveroistočna nekropola rimske Murse*, Zagreb – Osijek, 2000.
- Göricke-Lukić 2011 H. Göricke-Lukić, *Nekropole rimskodobne Murse*, Osijek, 2011.
- Gračanin 2005 H. Gračanin, „Huni i južna Panonija“, *SS* 5, Slavonski Brod, 2005, 9–47.
- Gračanin 2010 H. Gračanin, „Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji“, *SS* 10, Slavonski Brod, 2010, 9–69.
- Gračanin 2013 H. Gračanin, „Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji“, *Znakovi i riječi* IV, Zagreb, 2013, 155–169.
- Graf 1936 A. Graf, *Übersicht der antiken geographie von Pannonien*, Budapest, 1936.
- Haas 1845 M. Haas, *Baranya földirati, statistikai és történeti tekintetben: Emlékirat, mellyel a Pécssett MCCCXLV aug. elején összegyűlt magyar orvosok és természetvizsgálóknak kedveskedik nagykéri Scitovszky János, pécsi püspök és k. valóságos benső titkos tanácsnok, a' szépművészetek, bölcsészet és hittudományok és tanára, a' kir. Magyar természettudományi római t. arcadial társulat' tagja, a m. orvosok és természetvizsgálók VI nagy gyűlésének elnöke*, Pécs, 1845.
- Hoffiller 1912 V. Hoffiller, „Oprema rimskoga vojnika u prvo doba carstva II“, *VHAD* XII, Zagreb, 1912, 16–123.
- Hutinec 2008 M. Hutinec, „Vukovarsko područje – zapadni dio: rekognosciranje“, *HAG* 5/2008, Zagreb, 2008 [2009], 111–112.
- Hutinec 2010a M. Hutinec, „Povijest istraživanja“, *Arheološke spoznaje o Sotinu: rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Vukovar, 2010, 8–10.
- Hutinec 2010b M. Hutinec, „Sotinska groblja u antici“, *Arheološke spoznaje o Sotinu: rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Vukovar, 2010, 29–33.
- Ilkić 2003 M. Ilkić, „Cornacum: Sotinski prostor i njegovo mjesto u organizaciji južnog dijela provincije Panonije“ (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru / unpublished PhD thesis, University of Zadar), Zadar, 2003.
- Ilkić 2005 M. Ilkić, „Pečati na antičkim opekama i krovnim crepovima“, *VAMZ* XXXVIII, Zagreb, 2005, 19–54.
- Ilkić 2006 M. Ilkić, „Antičke plombe iz Sotina (Cornacum)“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 48, Zadar, 2006, 57–80.
- Ilkić 2007 M. Ilkić, „Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina“, *Prilozi Instituta za arheologiju* 24, Zagreb, 2007, 277–288.

- Ilkić 2008 M. Ilkić, „Popovac – lokalitet Tuneli“, *VAMZ XLI*, Zagreb, 2008, 199–206.
- Ilkić 2010 M. Ilkić, „Arheološki dokazi kontinuiteta naseljenosti Sotina“, *Arheološke spoznaje o Sotinu: rezultati probnih istraživanja 2008.–2010.*, Vukovar, 2010, 11–14, 60, 61.
- Ilkić 2012 M. Ilkić, „Noviji nalazi rimskih opeka i crjepova s pečatima iz Sotina (Cornacum)“, *Histria Antiqua* 21, Pula, 2012, 351–362.
- Ilkić & Ćurković 2008 M. Ilkić & I. Ćurković, „Prilog poznavanju spona s korpusom u obliku slova S“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101, Split, 2008, 221–231.
- Isaac 1988 B. Isaac, „The meaning of the Terms *limes* and *limitanei*“, *The Journal of Roman Studies* 17, Cambridge, 1988, 125–147.
- Iskra-Janošić 1966 I. Iskra-Janošić, „Rimske votivne pločice od olova u Jugoslaviji - prilog tipologiji i rasprostriranju“, *Opuscula archaeologica* 6, Zagreb, 1966, 49–68.
- Janкулов 1952 Б. Јанкулов, „Утврђења Римљана и варвара из доба сеобе народа у Бачкој и Банату“, *РВМ* 1, Нови Сад, 1952, 7–37.
- Jelaš 2016 D. Jelaš, „Srednjovjekovne obrambene građevine na kartama iz 18. i 19. stoljeća u Državnom arhivu u Osijeku: Serije karata Beljskog, Valpovačkog i Vukovarskog vlastelinstva te zbirke zemljišnih karata Slavonije i Srijema“, *SS* 16, Slavonski Brod, 2016, 35–62.
- Karač & Žunić 2018 Z. Karač & A. Žunić, *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj: Osmansko i suvremeno nasljeđe*, Zagreb, 2018.
- Katancivs 1782 M. P. Katancivs, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta*, Eszeki, 1782.
- Katancsich 1827 M. P. Katancsich, *Geographica* I, II, Buda, 1826–1827.
- Klemenc 1961 J. Klemenc, „Limes u Donjoj Panoniji“, *Limes u Jugoslaviji* I, Beograd, 1961, 5–34.
- Koller 1804 J. Koller, *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum, Posonii*, 1804.
- Kovács 2003 P. Kovács, „The Late Roman Army“, in: Z. Visy (ed.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 31–36.
- Kovács 2004 P. Kovács, „The Late Roman Army in Pannonia“, *AAnthung* 44, Budapest, 2004, 115–122.
- Kovács 2008 P. Kovács, „Burgus building inscriptions of Commodus from Pannonia“, *SEBarc* VI, Barcelona, 2008, 125–138.
- Kubitschek & Loewy 1879 W. Kubitschek & E. Loewy, „Bericht über eine Reise in Ungarn, Slavonien und Croatien“, *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn* 3, Wien, 1879, 152–174.
- Kukuljević 1873 I. Kukuljević, „Panonija rimska“, *Rad JAZU XXIII*, Zagreb, 1873, 86–152.
- Kurzmann 2006 R. Kurzmann, *Roman Military Brick Stamps: A Comparison of Methodology*, (BAR IS 1543), Oxford, 2006.
- Lazius 1551 W. Lazius, *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae* XII, Basel, 1551.
- Leleković 2012 T. Leleković, „Cemeteries“, in: B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford, 2012, 313–357.
- Lengyel & Radan 1980 A. Lengyel & G. T. B. Radan, *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest, 1980.
- Lolić & Wiewegh 2012 T. Lolić & Z. Wiewegh, „Urbanism and Architecture“, in: B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford, 2012, 191–224.
- Ložnjak Dizdar & Dizdar 2014 D. Ložnjak Dizdar & M. Dizdar, „Terenski pregled i arheološki nadzor na rekonstrukciji državne ceste D212, Kneževi Vinogradi – Zmajevac“, *AIA* X, Zagreb, 2014, 21–24.
- Luttwak 1976 E. N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire from the First Century AD to the Third*, Baltimore – London, 1976.
- Ljubić 1883 Š. Ljubić, „Dopisi, razne viesti“, *VHAD* V, Zagreb, 1883, 88–96.
- Marsigli 1726 L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus*, Hague – Amsterdam, 1726.

- Mažuran 1994 I. Mažuran, „Rimska Mursa“, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek, 1994, 27–37.
- Migotti 2009 B. Migotti, „Kasna antika i rano kršćanstvo“, in: V. Kusin & B. Šulc (eds.), *Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*, Zagreb, 2009, 129–135.
- Migotti 2012 B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, (BAR IS 2393), Oxford, 2012.
- Migotti 2015 B. Migotti, „Pagans, Christians and Barbarians at the Late Roman Cemeteries of Štrbinci and Zmajevac (NE Croatia)“, in: L. Vagalinski & N. Sharankov (eds.), *Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*, Sofia, 2015, 671–680.
- Mikolašević 2012 M. Mikolašević, „Tompojevci, Ulica V. Nazora, antičko arheološko nalazište – k. č. br. 446, k. o. Tompojevci“, *Obrazac za legendiranje digitalizirane građe (za središnju fototeku Ministarstva kulture)*, Vukovar, 2012.
- Miller 1916 K. Miller, *Itineraria Romana: Romische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916.
- Minichreiter 1984 K. Minichreiter, „Rekognosciranje arheoloških lokaliteta Baranje“, *Obavijesti HAD-a* 16/2, Zagreb, 1984, 32–36.
- Minichreiter 1987 K. Minichreiter, „Arheološko blago Baranje“, *Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku* 5, Osijek, 1986–1987, 43–142.
- Minichreiter 1989 K. Minichreiter, „Prilog poznavanju kasnoantičke arhitekture na području Slavonije i Baranje“, *ЛИХНИД, Зборник на трудови 7*, Охрид, 1989, 181–194.
- Minichreiter 1990 K. Minichreiter, „Lug/Gradina, prapovijesno i antičko naselje“, *AP* 1988, Ljubljana, 1990, 81–82.
- Minichreiter 2007 K. Minichreiter, „Arheološki lokaliteti na trasi Iločke transverzale, brze prometnice od Iloka do Lipovca“, *AIA* III, Zagreb, 2007, 89–92.
- Mirnik 1978 I. Mirnik, „Coin hoards on the territory of modern Yugoslavia“ (neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Londonu / unpublished PhD thesis, University of London), London, 1978.
- Mirnik 1981 I. Mirnik, *Coin hoards in Yugoslavia*, (BAR IS 95), Oxford, 1981.
- Mócsy 1973 A. Mócsy, „Zur Geschichte Pannoniens in der Römerzeit“, in: P. Weniger (ed.), *Die Römer an der Donau: Noricum und Pannonien*, Petronell, 1973, 31–44.
- Mócsy 1974 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston, 1974.
- Mušić et al. 2013 B. Mušić, I. Vukmanić, I. Medarić, M. Mori & E. Nas, „Geofizikalne raziskave rimskih vojaških taborov vzdolž podonavskega limesa na Hrvaškem“, *Geološki zbornik* 22, Ljubljana, 2013, 106–109.
- Nagy 1964 T. Nagy, „Zu den Militär- und Verwaltungsreformen Diokletians im pannonischen Raum“, *Akte des IV. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, Wien, 1964, 274–280.
- Pataky 2003 A. Pataky, *Délkelet-Baranya a földrajzi nevek tükrében*, Osijek, 2003.
- Paušak 2007 M. Paušak, „Petrijevci-Kraljevo brdo“, *HAG* 4/2007, Zagreb, 2007 [2008], 36–37.
- Pinterović 1948 D. Pinterović, „Rimski grob od opeka“, *OZ* II – III, Osijek, 1948, 25–36.
- Pinterović 1956a D. Pinterović, „Iskapanja i arheološki nalazi na terenu Osijeka i njegove okolice od listopada 1954. do kraja listopada 1956. god.“, *OZ* 5, Osijek, 1956, 236–240.
- Pinterović 1956b D. Pinterović, „Prilog topografiji Murse“, *OZ* 5, Osijek, 1956, 55–94.
- Pinterović 1961 D. Pinterović, „O rekognosciranju baranjskog sektora limesa“, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd, 1961, 43–45.
- Pinterović 1968 D. Pinterović, „Limesstudien in der Baranja und in Slawonien“, *Archaeologia Iugoslavica* 9, Beograd, 1968 [1971], 55–83.
- Pinterović 1969 D. Pinterović, „Problemi u istraživanju Limesa na sektoru Batina Skela – Ilok“, *OZ* 12, Osijek, 1969, 53–69.
- Pinterović 1971 D. Pinterović, „Batina – praistorijski i antički nalazi“, *AP* 13, Beograd, 1971, 55–58.

- Pinterović 1978 D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek, 1978.
- Predojević n. d. Ž. Predojević, „Žrtvenici Liberu iz Popovca“ (neobjavljeni seminar, Filozofski fakultet u Pečuhu / unpublished seminar, Faculty of Philosophy in Pécs), Pečuh, n. d.
- Radman-Livaja 2012 I. Radman-Livaja, “The Roman Army”, in: B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford, 2012, 159–189.
- Rapan Papeša 2012 A. Rapan Papeša, “Early Medieval Barbarian Elements in Late Antique Southern Pannonia”, in: B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford, 2012, 415–439.
- Rodgers 2007 N. Rodgers, *The Roman Army, Legions, Wars and Campaigns*, London, 2007.
- Sanader 2003 M. Sanader, “The Ripa Pannonica in Croatia”, in: Z. Visy (ed.), *The Roman army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 135–142.
- Sanader 2006 M. Sanader, “Die Grenze in Kroatien”, in: G. Klose & A. Nünnerich-Asmus (eds.), *Grenzen des Römischen Imperiums*, Mainz, 2006, 153–156.
- Sanader 2008 M. Sanader, *Imago Provinciarum*, Zagreb, 2008.
- Sardelić 2012 M. Sardelić, “Literary Sources from the End of the 2nd to the End of the 6th Century”, in: B. Migotti (ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia*, Oxford, 2012, 71–92.
- Soproni 1973 S. Soproni, “Militär und Befestigungen am pannonischen Limes”, in: P. Weniger (ed.), *Die Römer an der Donau: Noricum und Pannonien*, Petronell, 1973, 59–68.
- Soproni 1980 S. Soproni, “Limes”, in: A. Lengyel & G. T. B. Radan (eds.), *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest, 1980, 219–238.
- Spajić 1971 E. Spajić, „Rimski novci nađeni u Baranji“, *OZ* 13, Osijek, 1971, 133–157.
- Spaul 2000 J. Spaul, *Cohors 2: the evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the imperial Roman army*, Oxford, 2000.
- Sršan 1987 S. Sršan, „Rasprava o rimskom miljokazu pronađenom kod Osijeka od Petra Katančića“, *OZ* 18 – 19, Osijek, 1987, 349–373.
- Sršan 1991 S. Sršan, „Rasprava o rimskom miljokazu pronađenom kod Osijeka...“, *OZ* 21, Osijek, 1991, 51–75.
- Sršan 2002 S. Sršan, *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*, (Građa za povijest Osijeka i Slavonije XIV), Osijek, 2002.
- Szabó 2011 M. Szabó, “Results of the research on the watch towers of the Ripa Pannonica”, in: Z. Visy (ed.), *The Danube Limes Project Archaeological Research Between 2008–2011*, Pécs, 2011, 129–137.
- Szilágyi 1933 J. Szilágyi, *Inscriptiones Tegularum Pannonicorum*, *DissPann*, ser. 2, no. 1, Budapest, 1933.
- Šamšalović 1973 M. Šamšalović, „Iz davne prošlosti Iloka“, *Iločki list* 35, Ilok, 1973, 8.
- Шарановић-Светек 1990 B. Шарановић-Светек, „Цигларство као значајна привредна грана на подручју југословенског дела провинције Доње Паноније“, *PBM* 32, Нови Сад, 1990, 41–79.
- Šašel & Šašel 1978 A. Šašel & J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, (Situla 19), Ljubljana, 1978, 159–174.
- Šimić 1998 J. Šimić, „Otkriće rimskih grobova u Zmajevcu (Baranja)“, *Obavijesti HAD-a* 1, Zagreb, 1998, 55–56.
- Šlaus et al. 2004 M. Šlaus, N. Pećina-Šlaus & H. Brkić, “Life stress on the Roman limes in continental Croatia”, *HOMO – Journal of Comparative Human Biology* 54/3, Stuttgart, 2004, 240–263.
- Tejral 1999 J. Tejral, “Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde”, in: T. Fischer, G. Precht & J. Tejral (eds.), *Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno* 14, Köln – Brno, 1999, 217–292.
- Tomičić & Dizdar 2006 Ž. Tomičić & M. Dizdar, „Ilok – Dvor knezova Iločkih“, *HAG* 3/2006, Zagreb, 2006 [2007], 39–40.

- Tomičić et al. 2008 Ž. Tomičić, K. Minichreiter, K. Jelinčić, K. Turkalj, G. Mahović, K. Botić, M. Dizdar, H. Kalafatić, S. Kovačević & Z. Marković, „Ilok – Dvor knezova Iločkih, crkva Sv. Petra apostola, kula 8 i bedemi, rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja 2007.“, *AIA IV*, Zagreb, 2008, 7–22.
- Tončinić 2015 D. Tončinić, „Der Limes in Kroatien“, *Der Limes – Nachrichtenblatt der Deutschen Limeskommission* 2015/1, Bad Homburg, 2015, 28–33.
- Várady 1897 F. Várady, *Baranya múltja és jelenje*, Pécs, 1897.
- Vinski 1957 Z. Vinski, „Arheološki spomenici Velike seobe naroda u Srijemu“, *Situla* 2, Ljubljana, 1957, 36–41.
- Visy 1988 Z. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn*, Budapest, 1988.
- Visy 2003a Z. Visy, *The Ripa Pannonica in Hungary*, Budapest, 2003.
- Visy 2003b Z. Visy, „Towers and fortlets“, in: Z. Visy (ed.), *The Roman Army in Pannonia: An archaeological guide of the Ripa Pannonica*, Pécs, 2003, 164–168.
- Visy 2008 Z. Visy, *The Roman Limes in Hungary*, Pécs, 2008.
- Vrkić & Skelac 2016 Š. Vrkić & G. Skelac, „Vinkovačko blago: rezultati preliminarne analize kasnoantičke ostave srebrnih predmeta“, *VAMZ XLIX*, 3. s., Zagreb, 2016, 145–218.
- Vukmanić 2011 I. Vukmanić, „Izveštaj o stručnom arheološkom nadzoru na pravcu distribucijskog plinovoda kroz Popovac“ (neobjavljeni izvještaj, Konzervatorski odjel u Osijeku / unpublished report, Conservation Department in Osijek), Osijek, 2011.
- Vukmanić 2013a I. Vukmanić, „Lug – Gradina: geofizičko istraživanje“, *HAG* 10/2013, Zagreb, 2013 [2014], 18–20.
- Vukmanić 2013b I. Vukmanić, „Lug – Gradina: zaštitno iskopavanje“, *HAG* 10/2013, Zagreb, 2013 [2014], 20–23.
- Vukmanić 2014 I. Vukmanić, „Kamenac: geofizičko istraživanje“, *HAG* 11/2014, Zagreb, 2014 [2015], 26–27.
- Vukmanić 2017 I. Vukmanić, „Stručno izvješće o izvršenju Programa Arheološke baštine Dunavski limes u Hrvatskoj (Dalj)“ (neobjavljeni izvještaj, Konzervatorski odjel u Osijeku / unpublished report, Conservation Department in Osijek), Osijek, 2017.
- Vukmanić 2018 I. Vukmanić, „Danica Pinterović – začetnica sustavnog arheološkog istraživanja uz limes u Hrvatskoj“, *OZ XXXIV*, Osijek, 2018, 77–90.
- Vukmanić, u tisku I. Vukmanić, „Dunavski limes u Hrvatskoj – suvremeni pogled“, *Zbornik radova znanstvenog skupa „Dunav u hrvatskoj povijesti i kulturi“* (u tisku / in press).
- Vukmanić & Mušič 2012 I. Vukmanić & B. Mušič, „Jasenovac – Dragojlov brijeg: geofizičko istraživanje“, *HAG* 9/2012, Zagreb, 2012 [2013], 25–27.
- Вулић 1930 Н. Вулић, „Срем у најстарије доба“, *Гласник Историског друштва у Новом Саду*, Свеска 1, књига III, Сремски Карловци, 1930, 1–9.
- Zahariade 1999 M. Zahariade, „The tetrarchic building activity at the Lower Danube: I. Quadriburgia“, in: G. von Bülow & A. Milceva (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios*, Sofia, 1999, 3–16.
- Zaninović 1993 M. Zaninović, „Classis Flavia Pannonica“, *Arheološka istraživanja u Slavonskom Brodu i Brodskom Posavlju*, Slavonski Brod, 1993, 53–58.
- Quast 2008 D. Quast, „Pannonia in the Fifth Century“, in: J. J. Aillagon (ed.), *Rome and the Barbarians: Crisis and Transformation*, Milano, 2008, 277–279.
- Wagner 1938 W. F. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938.
- Whittaker 1994 C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire: A Social and Economic Study*, Baltimore – London, 1994.

Elektronički izvori

<http://lukeuedasarson.com/DuxPannoniae.html> (posjet / accessed: 2 Oct 2015).

<http://lukeuedasarson.com/DuxValeriae.html> (posjet / accessed: 2 Oct 2015).

<http://lukeuedasarson.com/NDantianenses.html> (posjet / accessed: 5 Sep 2017).

<https://www.mapbox.com> (posjet / accessed: 18 Jan 2019).

<https://de.wikisource.org/wiki/RE:Antiana> (posjet / accessed: 8 Nov 2016).